

Ilyash György

Nyelvfilozófiai inspirációk és pszichológia

„Az ember szellemi felsőbbrendősége szinte kizárólag a nyelvhasználat következménye.”
(Polányi Mihály)

„Az emlékezet szerepe a múlt örökös átlényegülésében. A megismerés azt jelenti, hogy a múltat annak lezárhatatlanságában (önmagával nem azonos mivoltában) értjük meg. [...] A kifejezés mint két tudat találkozásának terepe. A megértés dialógikus jellege.” (BAHTYIN 2007, 351.) A múlt megértésére vállalkozva nem feledkezhetünk meg arról, hogy sokszor nem csak saját elménk működése, hanem maga a kultúra is – intézményes voltából adódóan – hiányos és szelektív emlékezésre készítet/tesz képessé minket. Ennek ellenére abban a reményben látok neki a „rekonstrukciónak”, hogy néhány fontosnak tartott részletre sikerül rávilágítani, kiemelve néhány elmosódott részletet is. Jelen írás a sematikus, rövid és a különböző szempontok között ingadozó jellegével együtt is, azt a célt követi, hogy egy nagyobb volumenű kutatás részeredményeit, hangsúlyos szempontjait ismertesse. Foglalkozom L. Sz. Vigotszkij hazai fogadtatásának néhány elemével, a kulturális-történeti pszichológia jelenlegi intézményes voltával, valamint az említett szerző, továbbá M. M. Bahtyin és Polányi Mihály nyelvszemléletének párhuzamosságával, hasonló irányultságával. Elemzésemben igyekszem rámutatni, hogy az említett nyelvfelfogások előképét Wilhelm von Humboldt munkássága teremtette meg, s végül arra is, hogy a vázolt, nyelvfilozófiaiainak is mondható hagyomány mely szempontjai inspirálhatják a pszichológiai kutatómunkát.

Máris utalni kell arra, hogy némi ellentmondás mutatkozik a cím és a vizsgált szerzők viszonyában, vagy legalábbis a cím nyelvfilozófiára való hivatkozásában. Ennek hátterében a következő gondolatmenet áll: L. Sz. Vigotszkij világhírű pszichológus ugyan, de munkásságára – többek között előképzettségéből fakadóan – mindig is jellemző volt egyfajta „filozófiai” szemlélet, M. M. Bahtyin gondolkodása az interdiszciplinaritásával többek között a nyelvfilozófiához is szorosan kapcsolódott, Polányi Mihály hagyatéka pedig szintén azáltal marad aktuális, hogy – bár a tudományfilozófiára helyezte a hangsúlyt – nyelvfilozófiát is alkotott (jóllehet ez utóbbit itt főként mint saját rekonstrukciót kell tekinteni). Ugyanakkor azt is hozzá kell tenni, hogy mindhárom szerző munkásságát alapvetően meghatározta mind a pszichológiai és nyelvészeti, mind a szociológiai gondolkodás (ez akkor is érvényes, ha e megközelítéseket időnként arra használják, hogy pontosabban körülhatárolják saját gondolkodási területüket).

Jelen vizsgálódásomat a múlt feltárásának (emlékezés) és felhasználásának megkülönböztetése (TODOROV 2003) irányította. „Mivel az emlékezet szelekció, az összes befogadott információ közül természetesen bizonyos kritériumok alapján válogatni kell; és ezek a kritériumok, legyenek azok tudatosak vagy sem, szintén minden valószínűség szerint irányítani fogják a múlt felhasználását.” (l. m. 14.) Jelen esetben ez két következménnyel jár: egyrészt – és talán ez a fontosabb – nem törekszem a téma

„in extenso”¹ tárgyalására, másrészt – az első következményként jelentkező – töredékesség (a szelekció következménye) minden bizonnyal meghatározza majd következtetéseimet és azok használhatóságát.

TÖRTÉNELEM, RECEPCIÓ, AKTUALITÁS

Magyarországon 1967-ben jelent meg Lev Szemjonovics Vigotszkij (1896–1934) legismertebb munkájának, a *Gondolkodás és beszédnek*² a magyar fordítása (a mű először 1934-ben posztumusz jelent meg). A következőkben arra törekszem, hogy különböző forrásokra támaszkodva megkonstruáljam a szerzővel és művével kapcsolatos „emlékeket”, (a teljesség igénye nélkül) áttekintsem a szerző munkájának hazai fogadtatását (beleértve a külföldi szerzők azon műveit is, amelyek már megjelentek magyar fordításban), vagyis röviden ismertessem Vigotszkij munkásságának utóéletét.

Vigotszkij felnőtté válása az orosz századelő valóságának kontextusában zajlott le, s ez a tény általában elfedi azt a néhány alapvető szempontot, amely segíthet megérteni gondolkodását. A korról többnyire azonnal eszünkbe jut az akkor kibontakozó új politikai helyzet és annak következményei, ugyanakkor ritkábban gondolunk arra, hogy – ha úgy tetszik a háttérben – az egyik leggazdagabb periódusát élő európai kultúra is ontja a maga újszerű eredményeit. Ezen időszak rendkívül gyümölcsöző az orosz kultúra fejlődésében: még alkot az addigra már világhírű L. N. Tolsztoj, munkálkodik A. Belij és D. Merezkovszkij, valamint a Vigotszkij ismeretségi köréhez tartozó V. Mejerhold, O. Mandelstam, K. Sztanyiszlavszkij, P. Blonszkij, G. Spet és L. Eizenstein (kortársa volt továbbá K. Malevics, V. Kandinszkij, I. Sztravinszkij, Sz. Prokofjev vagy éppen a Nobel-díjas orvos-biológus Ilja Mecsnyikov is).³ Vigotszkij igen aktívan részt vett az akkori kulturális életben. Joghallgató volt, ám érdeklődése később a filozófiához vezetete, majd az irodalomhoz, s végül életének legfontosabb állomásához, a pszichológiához. Az 1917-es eseményeket már felnőttként (21 évesen) élte meg. A köztudatba marxista pszichológusként vonult be: 1924-ben (28 évesen) a II. Pszichoneurológiai Kongresszuson tartott előadásának köszönhetően Kornyilov felfigyelt rá, így került a moszkvai Pszichológiai Intézetbe. Munkásságának előzményeként mindenesetre megemlíthetjük, hogy ebben az időben Oroszországnak már két világhírű pszichológusa is volt: I. P. Pavlov (1849–1936) és V. M. Behtyerev (1857–1927). Ebben a kontextusban talán már cizelláltabb képet alkothatunk arról a tudósról, aki munkássága során egy máig ható elméletet állított fel. „Stephen Toulmin mai amerikai tudományfilozófus és tudománytörténész jellemezte úgy L. Sz. Vigotszkijt, mint a pszichológia Mozartját.” (Lásd PLÉH 1992, 269.) Vigotszkij tíz évig foglalkozott pszichológiai problémákkal, s ez idő alatt több mint 120 írása jelent meg.

Annak ellenére, hogy munkásságának értékelését és befogadását nem könnyítette meg az aktuális politikai helyzet, az elmélet mégis kifejtette a hatását, fény derült jelentőségére. Az amerikai pszichológia egyik meghatározó alakja, a kognitív forradalom kialakításában résztvevő Jerome Bruner szavaival: „Különös gonddal olvasgattam a még fordítás alatt álló szöveget [*Gondolkodás és beszéd* – I. Gy.], és egyre nagyobb bámulattal. Vigotszkij egyszerűen zseniális, mégis, a zsenialitása rejtve maradt. Szem-

¹ Teljes részletességgel.

² Angolul 1962-ben.

³ Выгодская, Г. Л. и Лифанова, Т. М. (1996). Лев Семенович Выготский: жизнь, творчество, штрихи к портрету. М., Смысл.

ben mondjuk Piaget-val, neki nincs semmi kemény és jégszerű a gondolatáramlásában vagy annak kifejtésében. Inkább olyan, mint Wittgenstein: néha aforisztikus, gyakran vázlatos, magyarázataiban csillogó.” (BRUNER 2005, 65.)

Lev Vigotszkij *Gondolkodás és beszéd* című könyvét 1936-ban a sztálinista rendszer betiltotta (ennek hatására hazánkban is kissé visszafogottan közelítettek Vigotszkij életművéhez, miközben az USA-ban például nagy visszhangra talált a szerző gondolkodása, elmélete). „Ahogy Lurija és Leontyev mondták két évtizeddel később a könyvről: »Abban az időben az első és legfontosabb feladat abban állt, hogy megsza- badítsuk magunkat egyrészt a vulgáris behaviorizmustól, másrészt pedig a mentális jelenségek szubjektív megközelítésétől, amiket mint kizárólag belső feltételeket, csak introspekcióval lehet vizsgálni«. Nem telt el húsz év, és a könyv újra megjelent oroszul, immár zavartalanul. 1956-ban adták ki újra, abban az évben, amelyikre a tudománytör- ténészek a kognitív forradalom megszületését teszik. Valami megváltoztatta az intel- lektuális közeget; valami, amiben Vigotszkij előzőleg segített.” (BRUNER 2005, 65.)⁴

A MAGASABB PSZICHIKUS FUNKCIÓ TANULMÁNYOZÁSÁNAK OBJEKTÍV ALAPJAI

Vigotszkij munkásságának fontos eleme, hogy meg akarta haladni a kortárs pszicho- lógiában uralkodó egyoldalúságot. E törekvés eredményeként született meg az álta- la kidolgozott kulturális-történelmi elmélet és a hozzá kapcsolódó kísérleti metodológia. Megfontolt merészsége abban állt, hogy nem mondott le a komplexebb pszichológiai jelenségek vizsgálatának lehetőségéről, hanem megpróbálta új módon megközelíteni a problémát (ezen új megközelítésnek – mint a későbbiekben látni fogjuk – már voltak előzményei). „Vigotszkij munkássága kezdeti fázisában rádöbrent, mennyire veszé- lyes és abszurd – a dualizmus és a spiritualizmus újbóli visszatérésével fenyegető –, ha a kísérleti pszichológia lemond a magasabb pszichikus jelenségek tanulmányozá- sáról.” (VÁRINÉ 1974, 11.)

A TÁRSADALMI DETERMINÁCIÓ ÉS A KOGNITÍV KÉPESSÉGEK FEJLŐDÉSE

„Vigotszkij (1967), s nyomában munkatársai,⁵ mindenekelőtt A. N. Leontyev a társa- dalom fejlődésének széles történelmi panorámájába helyezték a személyiség kibon- takozását, a jellegében társadalmi tevékenységben lelték meg e kibontakozás végső mozgatóját és irányítóját, fokozott figyelmet szenteltek az értelmi tevékenység tanul- mányozásának.” (HUNYADY 1998, 237.) E jellemzés összefoglalja azt a rendkívül fontos gondolkodási stratégiát, melynek megléte a mai napig összefogja a hasonló preferen- ciákkal rendelkező kutatókat.⁶ Mint Michael Tomasello, a Magyarországon is széles körben ismert pszichológus-kutató írja: „Vigotszkij és számos más kulturális pszicholó- gus nyomán azt vallom, hogy az ember legérdekesebb és legfontosabb kognitív ered- ményei közül jó néhány, így például a nyelv vagy a matematika, történelmi időben és

⁴ Vigotszkij és Lurija szerepéről a „kognitív fordulat” létrejöttében lásd AKHUTINA é. n. (<http://virtualcoglab.cs.msu.su/>)

⁵ A. Lurija, A. Leontyev, L. Bozsovcics, A. Zaporozsec, D. Elkonyin, P. Galperin stb.

⁶ „Az emberi személyiség pszichológiai kutatásának majd minden ága tekintetbe veszi az egyént alakító társa- dalmi hatásokat, a kutatók legjobbjainak – Vigotszkij, Wallon stb. munkásságának – pedig épp azt köszön- hetjük, hogy a pszichikum egészére nézve igazolták a társadalmi determináció elvét.” (HUNYADY 1998, 15.)

történelmi folyamatok által jött létre, még akkor is, ha a legtöbb kognitív tudós gyakran figyelmen kívül hagyja ezeket.” (TOMASELLO 2002, 56.)⁷

A GONDOLKODÁS ÉS ÉRZELMEK SZINTETIKUS ELEMZÉSE

Vigotszkij már az 1920–30-as években felhívta a figyelmet arra, hogy a komplex jelenségek vizsgálatánál súlyos következményekkel járhat, ha a kutató túlzott redukcióval él. Ennek egyik eredménye: „A gondolkodás szintetikus elemzésének módszertani elvét Vigotszkij (1967) fogalmazta meg. Jogos többek között az a megállapítása, hogy az érzelmeiktől elszakított gondolkodás elveszíti elevenségét, természetességét [...]” (HUNYADY 1998, 67). Természetesen ez a beállítódás adott esetben hátrányossá is válhat, itt azonban egy átgondolt és kiegyensúlyozott kutatási program egyik legfontosabb eleme.

TÁRSADALMI TEVÉKENYSÉG, TÁRSAS HELYZET, FOGALMI GONDOLKODÁS⁸

Vigotszkij fő kutatási részterületei: a tudat, illetve az akaratlagos tevékenység (ez utóbbi a legtágabb értelemben véve: társadalmi, kommunikatív stb.⁹). „Az új szemléletet, a tudatot és céltudatos akaratlagos tevékenységet egységbefoglaló látásmódot az tette számára lehetővé, hogy felismerte: az ember magasabb pszichikus képességeinek fejlődését, dinamikáját nem elsősorban a biológiai érés határozza meg, hanem a „másik ember” közvetítésével a társadalmi tapasztalatok, objektivációk egyéni elsajátítása, interiorizálása. Ebben ontogenetikusan vezető szerepe a nyelvi kommunikáció elsajátításának van, amely éppúgy eszköze a fogalmi gondolkodásnak, mint a tevékenység tudatos szabályozásának.” (VÁRINÉ 1974, 13.) A tevékenység fogalmának illetően kitágítása újabb horizontok megnyílását tette lehetővé. Ahogy Váriné fogalmaz: „[...] a mentális funkciók társadalmi közvetítéseken alapuló emberi tevékenységekkénti értelmezése olyan jelentős részeredményekre vezetett, mint a gondolkodás és a beszéd származástani elkülönítése, fejlődésük egységének bizonyítása, az autisztikus beszéd nativista individuálpszichológiai magyarázatának a meggyőző kritikája, a jelentés problematikájának kiemelése.” (l. m. 14.)

VIGOTSKIJ SZEREPE A TÖRTÉNETI SZOCIÁLPSZICHOLÓGIA FEJLŐDÉSÉBEN

Az a tény – amely itt talán némiképp irrelevánsnak tűnik –, hogy Vigotszkij elmélete képes több kutatási irány, több diszciplína integrálására, fontos érvként szolgál majd a későbbi állításaim mellett. Nem lebecsülendő tehát Lev Vigotszkij szerepe a történeti szociálpszichológia kialakulásában, illetve fejlődésében: „[...] az 1930-as évektől napjainkig a pszichológián belüli történeti kutatás lényegében halódott. Csak néhány kivétel

⁷ A matematika „történetiségének” problematikájához lásd például LAKATOS 1998; STERNBERG–BEN-ZEEV 1998.

⁸ „Elméleti jelentősége van annak, hogy L. Sz. Vigotszkijra s A. N. Leontyevre is hivatkozva bevonult a magatartás és fejlődés értelmezésébe a társas helyzet kategóriája.” (HUNYADY 1998, 240.)

⁹ „Nyelv és gondolkodás című könyvében az orosz pszichológus, Vigotszkij [...] a nyelv két funkcióját különbözőt meg egymástól: a más emberi lényekkel folytatott külső kommunikációt és – ami ugyanilyen fontos – a gondolatok belső manipulációját. [...] Vigotszkij a következőképpen fogalmazott meg: „a beszéd lényeges szerepet játszik a magasabb rendű pszichológiai funkciók organizációjában.” (Lásd GOODY 1998, 190.)

volt. A legjelentősebbek: Vigotszkij (1934) elemzése a kognitív folyamatok és a fennálló környezeti feltételek összefüggéséről; E. Fromm (1941) számvetése a náciizmus történelmi gyökereiről; McClelland (1961) elemzése arról, hogy miért függ a teljesítmény-motiváció a történelmi helyzettől; Hovland és Weiss (1951) tanulmánya a 'szunnyadó hatásról'; és Berelson, Lazarsfeld és McPhee (1954) kutatásai a vélemény változásának szakaszairól." (GERGEN 1998, 77; vö. HUNYADY 1998, 36.)

A TUDÓS ÉS A TANÍTVÁNYAI: A. R. LURIJA ÖSSZEGZÉSE

Érdemes röviden bemutatni, milyen módon látja/láttatja saját eredményeit a Vigotszkij-iskola. Munkájuk eredményét Lurija így foglalja össze: „A pszichikus folyamatok, s elsősorban a pszichikus tevékenység magasabb rendű, specifikus emberi formái (pl. a szándékos figyelem, az aktív emlékezet, az elvont gondolkodás) eredetüket tekintve társadalmi folyamatoknak tekintendők, amelyek a gyermeknek a felnőttekkel való kommunikációja, valamint az általános emberi tapasztalat elsajátítása folyamán alakulnak ki. [...] A pszichológiai kutatások adatai továbbá azt mutatják, hogy a nyelv társadalmi-történelmi kódjainak fokozatos kifejlődésével és elsajátításával nemcsak a pszichikus folyamatok pszichológiai struktúrája változik meg, hanem a természetük is, hogy változékonyságuk elveszíti a genotípussal való közvetlen kapcsolatát és mindinkább bonyolult, külső – paratipikus, azaz szociális – tényezők által determinálódik. Adataink szerint az ontogenetikus fejlődés folyamán lényegesen megváltozik a pszichikus folyamatok egymáshoz való eredeti viszonya is. [...] A gyakorlati tevékenység új formáinak létrejötte, a gyakorlat közvetlen, szemléletes-praktikus formáiról a szellemi tevékenység bonyolult formáira való áttérés, amely a történelmi fejlődés egyik igen fontos aspektusa, gyökeresen építi át az alapvető pszichikus folyamatokat, radikálisan megváltoztatja felépítésüket, s a pszichikus tevékenység eleddig ismeretlen, új formáinak megjelenéséhez vezet.”¹⁰ (LURIJA 1974, 465–466.) Ez utóbbi megállapítással – szem előtt tartva az újabb kutatási eredményeket – Pléh Csaba is egyetért: „a kommunikáció legtöbbször alakítja a gondolkodást, de a gyors technológiai változás még világosabbá teszi a másik folyamat meglétét is: leképezési rendszereinket is át tudjuk alakítani.” (PLÉH 2001, 66.)

A Vigotszkij-iskola munkásságának nyomán kialakuló kulturális-történelmi pszichológiai megközelítés¹¹ fejlesztésére, kutatására jött létre – két elődszervezet egyesítésével – a *The International Society For Cultural and Activity Research* (ISCAR) 2002-ben. A szervezet adja ki – egyéb kézikönyvek és tanulmánykötetek (például DANIELS–COLE–WERTSCH 2007) mellett – a *The International Scientific Journal „Cultural-Historical Psychology”*¹² című folyóiratot is. Témánk szempontjából nem kevésbé fon-

¹⁰ Az utóbbi megállapítás párhuzamaként értelmezhető a Nyíri Kristóf nevével fémjelzett hazai filozófiai iskola kutatási iránya: főleg a szöveltség – írásbeliség – másodlagos írásbeliség paradigmájának kutatására gondolhatunk (itt egyértelműen megnyilvánul Vigotszkij munkásságának hozadéka). Példának hozhatjuk azonban az idő problematikáját is. „Az ember nem születik kész „időérzéssel”, az időre és térre vonatkozó képzeit mindig az a kultúra határozza meg, amelyikhez tartozik.” (VÁRINÉ 1974, 467.) A témához lásd még NYÍRI 2007.

¹¹ „A hatvanas években egyetlen év alatt több befolyásos cikk és monográfia született a kultúra és az elme kapcsolatáról, mint a tudomány megelőző nyolcvan évében. Ezek közé tartozott Segall, Campbell és Herskovitz (1966) tanulmánya a kultúra és percepció témájában; [...] De meg kell említenem Witkin (1967) elméletét a kultúra és kognitív stílus témájában, Piaget (1966) írását a kultúra és kognitív fejlődés kapcsolatáról, Greenfield, Bruner és munkatársainak monográfiáját (1966) a kognitív fejlődés, kultúra és az iskola kapcsolatáról.” (COLE 2005, 327.)

¹² Lásd www.vygotsky.mgppu.ru/1421. A társaság 2008 szeptemberében megrendezésre kerülő kongresszusának témája: Ecologies of Diversities: The developmental and historical interarticulation of human mediational forms (www.iscar2008.com/home.html).

tos megemlíteni például az *Emberi Gondolkodás Összehasonlító Kutatóközpontját* (The Laboratory of Comparative Human Cognition, LCHC),¹³ valamint a *The Journal of Social, Evolutionary and Cultural Psychology* című kiadványt, melynek nyitó cikke (SOKOL–STROUT 2007) különösen figyelemre méltó.

Vigotszkij munkásságát Oroszországban az utóbbi időben „újralfedezték”, a Szovjetunió megszűnését követő időszakban ugyanis a pszichológusok a nyugati kollégák tudományára összpontosítottak, hiszen immár lehetőségük nyílt arra, hogy „új” ismereteket szerezzenek. Az „újdonságok” feltérképezése után, a „nyugati tudomány előnyeinek és hátrányainak” tudatában a legtöbben hazatértek, s ekkor már egy új nézőpontból tekinthették át újra a „klasszikus szövegeket”, az „orosz–szovjet–orosz” pszichológiát. Létrejött a *The International Vygotsky Society*¹⁴ nevű szervezet, mely többek között részt vett a *8th International Vygotsky Memorial Conference* (2007) megszervezésében.

A fentebbi információk jól mutatják, hogy a kulturális-történeti megközelítés nem veszítette el aktualitását, mi több úgy tűnik, újra az érdeklődés középpontjába került.¹⁵ Érdemes megemlíteni, hogy Magyarországon nemrégiben megjelent egy tanulmánykötet, mely az ilyen típusú kutatások egy részterületét mutatja be: az újabb elméletek között szerepelnek a kultúra megőrzésének, továbbadásának szerepét, s az ezzel összefüggő kognitív képességeket vizsgáló írások is (CSIBRA–GERGELY 2007). Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy időnként ezidáig is megjelentek komparatív vizsgálatok: Vigotszkij, Bahtyin, Henri Wallon¹⁶ (1879–1962) és Maurice Halbwachs¹⁷ (1877–1945) vagy épp Wittgenstein (1889–1951) egyes gondolatainak (elképzeléseinek) „párhuzamossága”, továbbá a társas motívumok kiemelt kezelése alkalmat adhat az említett szerzők munkásságának „hasonlóság–különbség” szempontú átgondolására.

MÓDSZERTANI MEGJEGYZÉSEK

„[...] a legkomplexebb pszichológiai módszertani ellentmondások megszűnnek és fel is oldhatók a gyakorlat világában. Itt a vita már nem sterilabbé, így a végéhez ér [...] Ezért alakítja majd át a gyakorlat az egész tudományos módszertant.
(Lev Vigotszkij)

A következő fejezet egyes eredményeit megelőlegezve, ezen a ponton érdemes – áttekinteni néhány olyan általános módszertani elvet, amelyre a vizsgált szerzők is

¹³ <http://lchc.ucsd.edu/index.html>.

¹⁴ www.levvygotsky.ru

¹⁵ Érdemes lenne megvizsgálni a Vigotszkij-iskola munkásságát az újabb kutatási eredmények fényében, például a társas idegtudomány eredményeivel összevetve. Ez utóbbi kapcsán lásd GOLEMAN 2007.

¹⁶ Vö. NÉTCHINE–GRYNERG–NÉTCHINE 2001.

¹⁷ „Halbwachs történeti újraértékelésének vagy újralfedezésének két fő motívuma van. Az egyik azzal kapcsolatos, hogy újra kell gondolnunk, milyen a társas elméletek mint magyarító modellek értéke a legtagában véve a pszichológiában. A közismert elképzelések a szocializáció, a fejlődés és az interakció elemzése alapján érvelnek az emberi elme szociális modelljei mellett. Olyan klasszikusokra támaszkodnak, mint James Mark Baldwin, Lev Szemionovics Vigotszkij, Henri Wallon és Georg Herbert Mead. Ők mindannyian a társak elsődlegességét hangsúlyozták az én kibontakozásában, és ahogy Vigotszkij fogalmazza meg legvilágosabban, az intrapszichés szerveződést az interpszichikusból vezették le. Így értelmezik ezeknek a szerzőknek az üzenetét az új konstrukcionista mozgalmak is (lásd Middelton és Edwards, 1990). [...] Halbwachs viszont más úton járt.” (PLEH 1999, 438.)

támaszkodtak kutatási programjaik megvalósítása során. Előrebocsátom, e kutatási programok nem előzmény nélküliek; a göttingai programot mint előzményt Békés Vera nyomán foglalom össze. Feltételezésem szerint itt egy olyan módszertani beállítódásról van szó, amely mindegyik szerzőre – Vigotszkijra, Bahtyinra és Polányira – egyaránt jellemző. Békés Vera művére támaszkodva kijelenthetjük, hogy a szóban forgó beállítódás történeti előképe a göttingai tudományos program lehet. A *hiányzó paradigmában* összefoglaltak alapján a jellegzetes vonások között megtalálhatjuk: (1) az erős empirikus beállítódást; (2) a tipológiai megközelítést (komplex, „sok-jellemzős” leírás); (3) a kontextuális megközelítést; (4) a stadiális szemléletet (fejlődés nem egyenes vonalú és nem folytonos); (5) a filozófia és a tudomány szükségzerű és produktív együttműködését (BÉKÉS 1997, 67–72). A terjedelmi korlátok miatt itt nem áll módomban közzétenni a három kutatási program rekonstrukcióját, ugyanakkor azt biztosan állíthatom, az említett öt vonás mindhárom tudós gondolkodásában jelen van.

Váriné megfogalmazása szerint például, a szovjet pszichológia a következővel vívta ki rangját a nemzetközi pszichológiai életben: „Ezt mindenekelőtt azzal a törekvéssel szerezte, hogy a szokásosnál nagyobb súlyt fektetett a kísérletezésben is a pszichológiai jelenségek, folyamatok minőségi karakterisztikájára, az idegi mechanizmusok egyidejűleg kvantitatív tanulmányozása mellett. Ezt emelik ki elsősorban az amerikai *Handbook of Soviet Psychology* (Basic Books, New York – London, 1969) szerkesztői: M. Cole és I. Maltzman is.” (VÁRINÉ 1974, 26.) Ennek egyik legjellemzőbb képviselője Lev Vigotszkij. A szerző arra törekedett, hogy a módszertani kérdésekben is megtalálja a „konszenzust”. Ez azt jelenti, hogy igyekezett a kutatási tárgytól és a kutatás szakaszától függően kiválasztani az éppen „aktuális” eljárást,¹⁸ módszert, továbbá próbálta ezeket együttesen alkalmazni a komplex kutatási tárgyakra. Ma is sokan pártolják ezt a megközelítést: „[...] megerősödőben van a konszenzus arra vonatkozóan, amit egyesek (pl. Allport, 1997/1961) már korábban is képviseltek: a fejlődés útja a különféle módszerek egymást kiegészítő alkalmazásában rejlik (Sarris–Parducci 1984; Silverman 2001). A metodológiai kettősség mindamelllett a pszichológiára jellemző tény maradt.” (SZOKOLSZKY 2004, 106–107.) Vigotszkij és iskolája továbbá mindig is szem előtt tartotta a tudomány és filozófia viszonyát, ennek egyik leglátványosabb eredménye a romantikus tudomány eszméjének megfogalmazása A. R. Lurija munkásságában (LURIA 1987, 185–201). Meg kell említenünk még W. J. McGuire-t, aki a kognitív pszichológia eredményeire támaszkodva újrafogalmazta¹⁹ az említett módszertani hagyományt, megteremtve a perspektivista ismeretelméletet (MCGUIRE 2001, 418–466). Teljes mértékben egyetértek Laki János kijelentésével: „A tudás egységét nem módszertani, ismeretelméleti és szemantikai szabályok, hanem a megközelítésmódok különféleségéből kialakuló tudás komplex és sokoldalú volta biztosítja.” (LAKI 2007, 147.)

¹⁸ Munkája során valószínűleg Bartlett is ezt tartotta szem előtt: „Ha a pszichológia területén biztosítani akarjuk a statisztika [illetve más kutatási módszer vagy stratégia – I. Gy.] alkalmazásának értékét, akkor azt megfigyelésnek és értelmezésnek kell mind megelőznie, mind kiegészítenie, mégpedig minél pontosabbnak.” (BARTLETT 1985, 46.)

¹⁹ Azért ezt a kifejezést használtam, mert a szerző nem jelöli meg kapcsolatát a göttingai kutatási programmal.

VIGOTSZKIJ, BAHTYIN ÉS POLÁNYI NYELVSZEMLÉLETÉNEK NÉHÁNY ELEMÉRŐL

„Az értelem potenciálisan végtelen, de csak akkor képes aktualizálódni, ha egy másik (idegen) értelemmel érintkezik, legyen az akár a megértő belső beszédében felhangzó kérdés. Minduntalan más és más értelemmel kell érintkeznie ahhoz, hogy végtelenségének újabb mozzanatait feltárja (ahogyan a szó jelentéseire is csak szövegkörnyezetben derül fény.)”
(M. M. Bahtyin)

E fejezet ama kutatásom²⁰ következtetéseinek összefoglalása, amely Polányi Mihály, L. Sz. Vigotszkij és M. M. Bahtyin (1895–1975) a nyelv, a gondolkodás és a beszéd kapcsolatán megfogalmazott nézeteinek összefüggéseit, s e nézetek történeti vagy – sajátos szemszögből tekintve – gondolkodástörténeti (*intellectual history*)²¹ referenciakeretét tárgyalja.

A következő vizsgálat alapjául egy Paul Ricoeur-től származó szöveg szolgál: „Szeretném a szöveg és a szövegértelmezés analógiájának termékenységet a módszer szintjén megmutatni. Paradigmánk legfontosabb folyamánya – tekintettel a társadalomtudományok metodológiájára – az, hogy megnyit egy új eljárást a magyarázat és a megértés viszonyában, úgy ahogyan ez a humántudományok problémájaként létezik. [...] Éppenséggel a hipotézis felállítása és bizonyítása közötti dialektika alapozza meg a megértés és a magyarázat dialektikája alapformáinak egyikét. Ebben a dialektikában mindkét oldal egyaránt fontos.” (RICOEUR 2001) Ebből adódóan: „Az, amit a magunkévá teszünk – amit elsajátítunk –, nem valamilyen idegen tapasztalat, hanem saját fáradozásunk eredménye, egy olyan világ öntudatba emelése, amelyre a szöveg viszonyai utalnak.” (Uo.)

M. M. Bahtyin *A beszéd műfajai* és L. Sz. Vigotszkij *Gondolkodás és beszéd* című művének összehasonlítása egy szinten a magyarázat és a megértés közötti dialektikát hívatott megvalósítani. Annál is inkább, mert a két szerző által teremtett hagyomány idővel meg-megújulva és növekedve egyre közelebb kerül egymáshoz. Paul Ricoeur szerint „magyarázni azt jelenti, hogy felszabadítjuk a struktúrát, azaz azokat a belső függőségi viszonyokat, melyek a szöveg statikáját alkotják; értelmezni pedig azt jelenti, hogy a szöveg megnyitotta gondolati utat választjuk, útra kelünk arra, amerre kelt a szöveg (se mettre en route vers l’orient du texte)” (RICOEUR 1999, 30).

„Bahtyin értelmezésében a nyelv elsődlegesen és minden emberi helyzetben interperszonális, s ebből következően a szenvedélyes és elkötelezett kommunikáció eszköze (is). Tehát nyelvszemlélete következetesen ellenáll minden olyan kísérletnek, amely a szerző és a beszédalany halála árán a nyelv személytelen működését emeli a norma szintjére.” (NAGY 1997, 292.) Bahtyin az egyik legeredetibb tudós a humán tudományok területén: a filozófia, az irodalomtudomány és a kultúratudomány a fő, de nem kizáró-

²⁰ A munka eredeti nyelve orosz, Vigotszkij és Bahtyin esetében orosz szövegek alapján dolgoztam – a jelen szöveg: fordítás.

²¹ Bővebben erről lásd LACAPRA 2003.

lagos vizsgálódási területei. „A humán tudományok tárgya nem más, mint a kifejezésben és a beszédben megnyilatkozó lét.” (BAHTYIN 2007, 349.)²²

Bahtyin *A beszéd műfajai* című műve 1952–1953 folyamán készült el, jóllehet a beszédműfajok problematikáját már az 1929-es *A marxizmus és a nyelv filozófiája* című művében felvetette. Végül mégsem sikerült részletesen foglalkoznia a témával: a fennmaradt szöveg csak fő vonalakban foglalja össze a beszédműfajokkal kapcsolatos gondolatait. „Teljes terjedelmében közel három évtizeddel a megírása után, a szerző 1979-es posztumusz kötetében jelent meg.” (BAHTYIN 1986, 555.) Feltételezésem szerint a beszédműfajokkal foglalkozó szöveg részletes elemzése alapot szolgáltathat Vigotszkij *Gondolkodás és beszédjének* egyes részeivel való összehasonlításához.

Polányi Mihály *Személyes tudás* (Personal Knowledge) című műve 1958-ban jelent meg először. Mint a könyv célját taglalva maga a szerző is megjegyzi: „Elsődlegesen a tudományos ismeret természetét és igazolását vizsgálom. [...] Ebből adódik, hogy ez a könyv olyan sokféle témával foglalkozik [...]”. Kutatásom során Polányi nyelvfilozófiáját több szövegének alapján próbáltam rekonstruálni, itt azonban – terjedelmi korlátok miatt – csak a *Személyes tudás* ötödik fejezetére támaszkodva tárgyalom azt.

A három szerző nyelvszemléletének összehasonlítását egy intuíció alapozta meg. Műveik olvasása közben folyton az a benyomásom támadt, hogy egymással rokon gondolkodású szerzőkről van szó, több közös pont fedezhető fel munkásságukban. Intuícióm csak erősítette az a tény, hogy Bahtyin, Vigotszkij és Polányi aktualitása világszerte elismert. (Manapság – bizonyos perspektívából szemlélve – munkásságuk és az általuk létrehozott hagyomány újabb és újabb szempontokkal gazdagítja a humán- és társadalomtudományokat.) Mindhárman, ki-ki a maga területén, a valóság és az egyes jelenségek megközelítésének érdekes és új lehetőségét teremtették meg.

Az elemzett szövegek alapján megállapíthatjuk, hogy az első – és legfontosabb – hasonlóság a két felfogás között: a nyelvet mindhárom szerző szociális jelenséggént határozza meg. Miután mindhárom szemléletnek ez a kiindulópontja, érdemes egy kicsit elidőzni e hasonlóság mellett.

„Éppen ezért minden ember beszédtudása úgy fejlődik és alakul, hogy szüntelenül, állandóan más egyének idegen megnyilatkozásaival érintkezik. Ezt a folyamatot jellemezhetjük úgy is, hogy a beszélő egyén – többé-kevésbé alkotó módon – idegen szavakat sajátít el (tehát nem a nyelv szavait).” (BAHTYIN 1986, 401.)

„Tudva levő, hogy a nyelv elsődlegesen és mindig interperszonális és bizonyos mértékig szenvedélyes. Az emocionális kifejezésekben kizárólagosan az (szenvédélyes kommunikáció), s kizárólagosan az a felszólító beszédben is (beszéd általi cselekvés), miközben még a tényközlő kijelentésekben is van bizonyos cél (a kommunikálás célja) és szenvedély (a hit kifejezése).” (POLÁNYI 1994, 139.)

„[...] a beszéd elsődleges funkciója [...] a közlés” (VIGOTSKIJ 2000, 60.) „Valóban, pszichológiai szempontból a dialógus a beszéd elsődleges formája.” (l. m. 372.)²³

²² A témával kapcsolatban érdemes figyelembe venni: *International Journal for Dialogical Science* (www.dialogical.org), *Papers on Social Representation* (www.psr.jku.at).

²³ „[...] a Vigotszkij-féle, »a kulturális fejlődés általános törvényét« hívom segítségül: eszerint azok a funkciók, amelyek kezdetben az interpszichológiai színen, az emberek közös tudásaként jelennek meg, idővel az egyén intrapszichológiai funkcióvá válhatnak.” (COLE 2005, 256.)

A nyelv léte csakis működésében valósul meg. A nyelvi rendszer eszköz, és egy megnyilatkozáson, egy narratíván stb. kívül – önmagában – nem áll semmilyen viszonyban a valósággal. Ennek megfelelően a nyelv interperszonális jelenség; elsődlegesen az egyének közötti kommunikáció (továbbá az intencionalitás és szignifikáció) eszköze, mely a történelmi fejlődés nyomán természetesen további funkciókkal gazdagodott. (A nyelvi funkció rangsorolásának kérdése kapcsán Polányi egyértelműen kijelenti, hogy nem kíván állást foglalni a tekintetben, melyik a legfontosabb a három nyelvi funkció – Bühler nyomán: *a kifejezés funkciója* (Ausdruck), *az ábrázoló funkció* (Darstellung), *a felhívás* (Appe) – közül.) A nyelvről gondolkodva Polányi elsősorban három formát (megnyilatkozásfajta) különböztet meg: az érzelemkifejezéseket, a más személyekhez intézett felhívásokat és a ténymegállapításokat. Ebben – saját bevallása szerint – többek között A. K. Bühlerre és B. Snellre támaszkodik. Azon elmélkedve, hogy „milyen kapcsolat van a nyelv és annak artikulátlan gyökerei között” rámutat: elmélete bizonyos értelemben rokon Sapir, Gardiner vagy épp Entwhistle gondolataival (POLÁNYI 1994, 138).

A nyelv szociális voltának ténye egyebek mellett azt jelenti, hogy fejlődése a történelmi folyamat eredménye; a nyelv hosszú távon történő változása pedig azt, hogy újabb és komplexebb közlési formákkal gazdagodik. A nyelv funkcióira és működésére persze a kommunikációs eszközök is hatással vannak,²⁴ de ez már túl messzire vezetne bennünket. Ami itt számunkra lényeges, az az interperszonalitás folytatásaként megjelenő interiorizáció jelensége. Mindhárom szerző (bár Bahtyin és Polányi nem használja ezt a kifejezést) úgy véli, az individuumok közötti kommunikáció belsővé válása teremt lehetőséget önmagunk megértésére és ad eszközt a gondolkodásnak: „Mind, ami érint engem, kezdve a nevemmel, a külvilágból mások (az anya stb.) száján keresztül, az ő intonációjukkal, az ő érzelmi-értékelő felhangjaikkal kerül be a tudatomba. Eredetileg másokon keresztül ébredek önmagam tudatára: tőlük kapom a szavakat, a beszédformákat, a hangszínt, s ezekből alakítom ki önmagamról kezdeti elképzeléseimet. [...] az ember tudata is idegen tudatok melegágyában eszmél magára.” (BAHTYIN 1986, 524–525.)²⁵

Nem csupán a kiindulópontjuk közös, a szerzők abban is hasonlítanak, hogy mindhárman funkcionalitásában vizsgálják a nyelvet.²⁶ A nyelv „működésén kívüli” szempontjai irrelevánsak Bahtyin, Vigotszkij és Polányi számára. Ez nyilvánvaló, hiszen a kommunikációs megközelítés azt jelenti, hogy a nyelv számunkra teljes egészében a közös tevékenységgel áthatott létező, mely ugyanakkor a közös tevékenység maga. E szempont következménye többek között, hogy a figyelem középpontjában a folyamat, nem pedig a struktúra áll, melynek alapja az a feltételezés, hogy a valóság folyamatában vizsgálendő.

A jelenségek folyamatszerűségét különböző módszerekkel vizsgálhatjuk. Mindhárom szerző elsősorban úgy tanulmányozza a nyelv és működésének jelenségeit, hogy közben egy olyan kontextust teremt, melynek révén a folyamatot és annak alakulását explicitté tehetjük. Így például Bahtyin a nyelv és a valóság közé helyezi a megnyilat-

²⁴ Lásd a 10. lábjegyzetet.

²⁵ Az emberi gondolkodás kialakulásának okait kutatva leszögezi, a gyermek: „A hozzá beszélő felnőttekre reagálva hamarosan kezdi megérteni a *beszédet*, s maga is beszélni kezd. Ennek az egyetlen fogásnak a révén, amelyben felülmúlja az állatot, a gyermek elsajátítja a szakadatlan gondolkodás képességét, s részévé válik elődei teljes kulturális örökségének.” (POLÁNYI 1994, 125 – kiemelés I. Gy.)

²⁶ „Mert nyelvünk módosítása annak a referenciakeretnek a módosítása, amelyen belül ettől fogva értelmezni fogjuk tapasztalatunkat, azaz önmagunk módosítása.” (POLÁNYI 1994, 185.)

kozást, mintegy jelezve, hogy a megnyilatkozásban nem pusztán találkozik a két entitás, hanem a megnyilatkozás maga az a mozgás, mely a nyelvet és a valóságot összekötve egyszerre gazdagítja mindkettőt.

Polányi ezzel szemben a megismerést használja kontextusnak: „Az állati tanulás három típusa az emberben fejlettebb formában fellelhető három képesség ősfarmája. A fogástanulást a *feltalálás*, a jeltanulást a *megfigyelés*, a látens tanulást pedig az *értelmezés* aktusának tekinthetjük. A nyelv használata e képességek mindegyikét külön tudománnyá fejleszti, amelyhez másodlagosan a másik kettő is hozzájárul.” (POLÁNYI 1994, 136.) A szerző számára a feltalálás, a megfigyelés és az értelmezés az artikulálatlan intelligencia összetevői, melyek a nyelv által tökéletesíthetők.

Vigotszkij esetében, noha a beszéd (bizonyos korlátozott értelemben a megnyilatkozás ekvivalense) közvetítő szerepe megmarad, ugyanakkor nála a mediáció folyamatának két végpontja: a gondolkodás és a valóság. Nyelv helyett a gondolkodás szerepeltetése számunkra azt jelenti, (azon kívül, hogy Vigotszkij pszichológusként természetesen inkább az ember belső életére koncentrált) a kutatás eredményei – óvatos körültekintés mellett – felhasználhatóak Bahtyin eredményeinek kiegészítésére (természetesen itt nem egy egyszerű mellérendelésről beszélünk).

Az már így is nyilvánvaló, hogy míg Bahtyin az interperszonális kapcsolatok vizsgálatára helyezi a hangsúlyt kutatásában, fokozatosan haladva az interkulturalitás irányába, addig Vigotszkij – a nyelv kulturális voltának megállapításától – halad az egyén tevékenységének legbelsőbb szférái felé. Állításom természetesen nem modellezheti tökéletesen a valóságot, hiszen mindkét szerző – munkája során mindvégig – teljes komplexitásában igyekszik megragadni a vizsgálandó jelenségeket (talán emiatt érezzük úgy, hogy munkájuk még ma is újdonság hatását kelti bennünk). Mindenesetre míg Bahtyin a tárgy – saját beszéd – idegen beszéd (a három entitás sorrendjének nincs szerepe; ezek dialektikus viszonyban vannak, folyamatosan alakítják és befolyásolják egymást) hármását, kiegészítve a beszélő – címzett – címzett válasza hármásával, veszi figyelembe, addig Vigotszkij munkája a gondolat – belső beszéd – külső beszéd – írott beszéd vonalán ér el eredményeket. Polányi pedig a valóság – artikulálatlan készségek – tapasztalat – beszéd vonalán építi fel saját érvelését.²⁷

Bahtyin úgy jut el a megnyilatkozás lényegének megragadásáig, hogy a nyelv használatát párhuzamba állítja az emberi tevékenységgel: „A nyelv használata minden emberi tevékenységgel együtt jár. Ezért jellegét és formáját tekintve ugyanolyan változatos képet mutat, mint az emberi tevékenység, ez azonban egyáltalán nem mond ellent a nyelv közösségi egységének. A nyelvet [...] mindig valamilyen egyedi, konkrét (szó- vagy írásbeli) megnyilatkozásban használják.” (BAHTYIN 1986, 359.) Vigotszkij logikája másképp működik: először megállapítja a gondolat és a szó kapcsolatának bonyolultságát, melynek megvilágítása akkor lehetséges, ha a szó jelentését megvizsgáljuk; a szó jelentése pedig olyan lét, amely az értelemmel való kapcsolata révén legtisztábban a beszéd dinamizmusában jelenik meg. Az utóbbi gondolatmenethez csatlakozik Polányi is: „[...] egy szó jelentése ismételt használatában alakul ki és nyilvánul meg [...]” (POLÁNYI 1994, 140, vö. 184).

²⁷ „Amikor dolgokról beszélünk, mint láttuk, a nyelvünk által implikált univerzum-elméletet alkalmazzuk azokra a részletekre, amelyekről beszélünk. Az ilyen beszéd tehát hasonlít arra az Első részben jellemzett folyamatra, amely révén az egzakt tudományok elméleteit alkalmazzuk a tapasztalatra. [...] amikor egy formális szabályrendszert a tapasztalatra alkalmazunk, mindig fennáll bizonyos meghatározatlanság, amelyet a megfigyelőnek kell feloldania, közelebről nem meghatározható kritériumok alapján. Hozzátehetjük most ehhez, hogy a nyelv alkalmazása a dolgokra szintén nem formalizált, vagyis nem artikulált folyamat.” (POLÁNYI 1994, 144.)

Mind a megnyilatkozás, mind a beszéd a nyelv működése közben alakul (pontosabban a szubjektum alakítja azt, ugyanis mindhárom szerző szigorúan ragaszkodik a szubjektum „hatalmához”, azaz a szabad, felelős és tudatos szubjektumhoz). A megnyilatkozások főbb tulajdonságai: a határok (a beszédalanyok változása, a „pillanatnyi horizont kimerítése”), az anticipáció és a beszédterv. Vigotszkij beszéd-felfogását vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a megnyilatkozások határainak megfelelő fogalmat nála nem találunk. Ugyanakkor a beszéd és a megnyilatkozás rokonságát bizonyítja, hogy mindkettőnél a gondolat dominál a nyelv felépítése felett, továbbá erre utal a Bahtyin-féle beszédterv megfelelője is, mely Vigotszkijnál a beszéd érzelmi-akarati indítéka (ezek lényegükben megegyeznek). Az anticipáció jelensége viszont – eddigi kutatásaim szerint – semmilyen formában nem jelentkezik Vigotszkijnál, ugyanakkor Polányi ezt – főként mint a tudás egyik alapvető funkcionális tulajdonságát – a *Személyes tudás* ötödik fejezetében többször is explicitté teszi.

Komparatív vizsgálatunkban továbbblpve azt kell megállapítanunk, hogy a szerzők-nél mind a megnyilatkozások, mind a beszéd kapcsán megjelenik a jelentés-értelem oppozíciója. A kontextus jelentősége mindhármuk esetében megkérdőjelezhetetlen.

AZ ELŐZMÉNYEKEN ELMÉLKEDVE: „A NYELV A GONDOLAT ALAKÍTÓ SZERVE” (HUMBOLDT 1985, 95.)

Fontosnak tartom Vigotszkij nyelvre vonatkozó nézeteit oly módon is megvizsgálni, hogy közben azok történeti „előzményeit” is átgondoljuk. Georges Canguilhem szavainak analógiájára: „Ahogyan a biológusok is csak az élőlények történetébe ágyazva tudtak az emberi agyról érdemlegesen mondani, úgy nekünk is érdemes lesz az agyról és a gondolkodásról szóló előadást azzal kezdeni, hogy a problémát kultúrtörténeti kontextusba helyezzük.” (CANGUILHEM 2000) Az előzmények áttekintésének nem az a célja, hogy filozófusként állítsuk be a szerzőket, vagy – ami még kevésbé elfogadható – azt sugalljuk, hogy a pszichológiai eredményeket felhasználhatjuk a filozófiai kérdések tisztázásához (lásd PLÉH 1997). Ahogy Jan Assmann fogalmazott: „A megalapozó szövegekkel való szóváltás, az 'előttünk szólók' által mondottak fonálának felvétele, az igazság illetve plauzibilitás kritériumai szerinti megmértetés, a probléma jelentős voltának igénye – ezek teszik lehetővé azt a fajta haladást, amelyet Luhmann 'eszmefejlődésnek' nevez, s amelynek következményeképp története van a gondolkodásnak.” (ASSMANN 2004, 282.) A cél inkább a nyelv és a gondolkodás problematikájának szélesebb tárgyalása. „Az ember alapvetően kettős viszonyt, *cselekvő és megismerő viszonyt* alakít ki a világhoz. A nyelvben érdekes módon e viszony mindkét oldala jelen van, hiszen a nyelvhasználat maga is cselekvés, ám egyben a megismerés egyik feltétele is.” (KELEMEN 2004, 41.)

Meglátásom szerint az előzmények a XVIII. századig vezethetők vissza,²⁸ mégpedig a humboldti hagyományhoz. „Az ész kritikáját Kant, az érzékek kritikáját Schiller, a nyelv kritikáját Humboldt alapozta meg.” (KOVÁCS 2004, 27.) Ez a megállapítás akkor is érvényes marad, ha figyelembe vesszük Kelemen János megállapításait Herdernek a

²⁸ „A mai természet vagy társadalom (nature-nurture), illetve veleszületett képességek vagy tanult képességek körüli viták a 18. századi Európa racionalista és empirista filozófusainak az emberi elméről és az ember erkölcsi tulajdonságairól folytatott vitáit követik. [...] De bármilyenek legyenek is az eszközök (például a tárgyfogalom vizsgálata vak gyermekeknél), a cél nem az, hogy egy struktúráról eldöntsük, vajon 'veleszületett-e' vagy sem, hanem az, hogy meghatározzuk, milyen folyamatok játszanak közre a fejlődésben.” (TOMASELLO 2002, 57–60.)

Kant transzcendentális filozófiájával szemben kezdeményezett nyelvkritikájáról (KELEMEN 2000, 124–125). *Meglátásom szerint ugyanis Humboldt munkássága sokkal „szerteágazóbb”, mint Herderé. „Külön fejlődésiv illeti meg Humboldt nyelvfilozófiai vonalát: Potebnya, Florenszkij, Loszev, Cassirer, Weisgerber, Sapir, Bahtyin, Benveniste. Humboldt azzal tűnik ki, hogy a cselekvés világába oltva tudja értelmezni a szó szerteágazó szerepköreit, azaz nemcsak jelként, hanem egyszerre a cselekvés és az értelem orgánusaként.”* (KOVÁCS 2004, 22.)

„Maga a nyelv nem mű (ergon), hanem tevékenység (energeia).” (HUMBOLDT 1985, 83.) Ez Humboldt egyik fő tézise. Vizsgáljuk meg ennek következményeit Kelemen János írására támaszkodva: „Gondoljunk mindenekelőtt a nyelv és a beszéd megkülönböztetésére, mely a filozófia számára éppoly fontos, mint a nyelvészet vagy a pszichológia számára. A nyelv és a gondolkodás viszonya ennek fényében két különböző típusú problémát rejt magában: egyfelől a nyelvi rendszer értelmében vett nyelv és a gondolkodás, másfelől pedig az egyéni beszédtevékenység és a gondolkodás viszonyának a problémáját. Az utóbbi empirikus, ténybeli viszony, így csak az empirikus tudományok, főleg a pszichológia módszereivel lehet dönteni felőle.”²⁹ (KELEMEN 2004, 46.)

A nyelv tehát tevékenység:³⁰ „Humboldt aktuselméleti alapozású nyelvszemlélete gondolkodástörténeti fordulathoz vezetett, s ez annak volt köszönhető, hogy a szó három alapfunkcióját – jelölés, szimbólumképzés, megnyilatkozás (expresszív, kommunikatív, apellatív funkció) – egységes alapról, rendszerbe foglalva tárgyalja, mint egy folyamatosan alakuló és átalakuló rendszer olyan funkcióit, amelyek közül bármelyik sérülése vagy felfüggesztése az egész hanyatlásához vagy megszüntetéséhez vezet.” (KOVÁCS 2004, 23.)

„Az eddigi áttekintés azt mutatja, hogy a nyelvről való modern gondolkodásnak két nagy előzménye van: a XVII. és XVIII. század³¹ empirista és racionalista metafizikájához kapcsolódó nyelv-koncepció, valamint a német klasszikus filozófia talaján létrejött nyelvfilozófia. Az előző egyén-központú, s – mint Locke-nál láttuk – kifejezéseink jelentésének privát jellegét hangsúlyozza. Az utóbbi kollektivistista, s elutasítja a nyelv privát koncepcióját. „Az ember – mondja Humboldt a privát nyelv koncepciójával szöges ellentétben – csak azáltal érti meg önmagát, hogy szavainak érthetőségét megkísérli másokon kipróbálni (Humboldt: A nyelvek összehasonlító tanulmányozása a nyelvi fejlődés különböző korszakaival összefüggésben. In Humboldt 1985, 99.). Önmagunkba zárkozva tehát nem érthetjük meg önmagunkat. [...] Más szóval, a szavak publikus használata (logikailag)³² megelőzi privát használatukat. Pontosan ez a nyelv privát versus publikus jellegéről szóló, száz év múlva megismétlődő vitában a Filozófiai vizsgálódások Wittgensteinjének tézise.” (KELEMEN 2000, 154.)³³

²⁹ Bahtyin vét ez ellen.

³⁰ „A szó, a szöveg, a nyelv épp ebben az értelemben Bildung: csak a nyelvi cselekvés révén szocializálódik az individuum, s e nélkül az intertextuális és interszónális nyelvi létmód nélkül az individuum kiképzése elképzelhetetlen. A kommunikáció része az önművelésnek.” (KOVÁCS 2004, 34.)

³¹ A témához érdekes adalékokat nyújt Békés Vera (BÉKÉS 1994; 1997).

³² Vigotszkij munkásságának köszönhetően tudjuk, hogy pszichológiailag is.

³³ „Humboldt munkássága – mint láttuk – egyrészt az összehasonlító-történeti módszer alkalmazása révén elért empirikus nyelvészeti vizsgálódásokra, másrészt a nyelv, a gondolkodás és a valóság viszonyának általános filozófiai problematikájára terjed ki. A két pólus közti térben viszonylag kevés figyelmet szentel azoknak a kérdéseknek, melyek a modern (a XX. századi) nyelvfilozófia középpontját alkotják, így a jelentés kérdésének [ezzel szemben ez Vigotszkij pszichológiájának egyik kulcskérdése – I. Gy.]” (KELEMEN 2000, 153.)

A HUMBOLDTIÁNUS HAGYOMÁNY ÉS A SZOCIÁLPSZICHOLÓGIA

A három szerző elképzeléseit azért kellett az előzmények tekintetében is megvizsgálni, hogy több konfliktusos pontot kimutatva kreatívabbá tegyük gondolkodásunkat. „Azáltal, hogy a másiknak az ő véleményéről alkotott véleményét interiorizálja, dialogikus kognitív reprezentációkat alakít ki, s ahogy ezt a folyamatot általánosítja, megtanulja figyelemmel kísérni saját gondolkodását – mindez igen hasonló ahhoz, ami Vigotszkij (1973) érdeklődésének központjában áll.” (TOMASELLO 2002, 183.)

Lev Vigotszkij – függetlenül attól, hogy voltak már elődei e munkában – megalapozta és a mai napig szimbolikus egyénisége maradt a kulturális-történeti megközelítésnek. E megközelítés – jelenlegi megítélése alapján is – kétségtelenül alkalmas bizonyos problémakörök kezelésére. Módszertani beállítottsága nyitottságot sugall, ám ennél is sokkal fontosabb jellemzője, hogy a *praxis* területén képes eredményes együttműködésre: ha nem is tudja feloldani az ellentéteket, arra mindenképpen alkalmas, hogy a különböző megközelítések hiányosságait feltárja. Egy tárgyat különböző perspektívákból szemügyre véve, annak más és más rétegeit bontja ki.

A kulturális-történeti megközelítés az az interdiszciplináris terep, ahol a fejlődéspszichológia és a szociálpszichológia összekapcsolódhat. Tágabb értelmezés szerint beléphet ebbe a körbe a szociológia, a történettudomány, az archeológia (lásd ASSMANN 2004), az irodalomelmélet, a filozófia stb. is.

A következő néhány bekezdés célja, hogy John T. Jost „Az emberi fejlődés wittgensteini pszichológiája fele” című tanulmányára támaszkodva (JOST 2003)³⁴ röviden összefoglaljam a bemutatott nyelvszemlélet azon elemeit, amelyek ösztönzően hatnak/hathatnak a szociálpszichológiára. Először is – ahogy Wittgenstein esetében is láthatjuk – fontos az individualisztikus megközelítések elvetése: a nyelv és a gondolkodás kutatása ugyanis nem lehet teljes, ha nem társas (többek között szociálpszichológiai) alapokon nyugszik. Vigotszkij, Bahtyin és Polányi gondolkodásában azért jelenik meg oly hangsúlyosan a nyelvre és különösen a kommunikációra (beszédre, artikulációra, dialógusra) vonatkozó reflexió, mert ezek elemzése lehetőséget ad az individualisztikus világnépek tarthatatlanságának kiemelésére. Ezt a célt persze más és más eszközökkel közelítette meg a három szerző: a megnyilatkozás, a jelentés, továbbá a valóság és a nyelv megfeleltetése az artikulálatlan készségek segítségével egyaránt kijelölik az alternatív útvonalakat. Közös pont lehet mégis a jelentésalkotás és jelentéselsajátítás fejlődése.

Jost Wittgenstein nyomán úgy fogalmaz: „[...] a nyelv használatának bizonyos módjai [...] gyakran eredményeznek megjósolható viselkedést mások részéről” (JOST 2003, 315). Ezt a hozzáállást tetten érhetjük mindhárom szerzőnél (lásd például a 26. lábjegyzetet). Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy egy-egy „nyelvhasználat” alapját társas cselekvéseink adják. Mint ahogy arról sem feledkezhetünk meg, hogy a nyelvhasználatok (egyes beszédműfajok, fogalmi konstrukciók stb.) „egy fajta képet állítanak elő” (JOST 2003, 316).

Mindezek alapján a szocializáció kérdése sem elhanyagolható. Szerepe leginkább abban nyilvánul meg, hogy a nyelvhasználat – a társadalmi intézményesség részeként – a kultúrát közvetítve újfent a társas mozzanatot hangsúlyozza (ami nem zárja

³⁴ Annak fényében, hogy Wittgenstein késői munkái sok ponton találkoznak az eddig tárgyalt szerzők gondolkodásával (és itt természetesen nem feledkezhetünk meg a különbségekről sem) – úgy vélem, az említett tanulmány jó kapaszkodó a téma tárgyalásánál.

ki az újdonságot, az alkotás és a felfedezés létét: Polányi több példát is bemutat a természettudomány történetéből, amelyek a fogalmi – nyelvre támaszkodó – döntéseket mint heurisztikus aktusokat, felfedezéseket nyomatékosítják). Mint Polányi fogalmaz: „A nyelvek az ember szavak utáni tapogatózásának termékei, amit az új, e szavakkal közvetítendő fogalmi döntések folyamatában végez. [...] Minden gyermek egy kultúrát fogad be, amikor beszélni tanul.” (POLÁNYI 1994, 196.)

Békés Vera már idézett tanulmánya egyes szöveghelyekre hivatkozva (HUMBOLDT 1985, 23; VIGOTSKIJ 1967, 369–370; BAHTYIN 1986, 249) az „én”-re vonatkozó nézetek terén is hasonlóságot mutat ki (BÉKÉS 1997, 63). Itt is nagy hangsúlyt kap az antikarteziánus gondolkodás. Az „én”-re vonatkozó nézetek pedig árnyalják azt – a mai szemmel talán túlzottan hangsúlyos társas szemléletű – a felfogásrendszert, amely Bahtyin, Polányi és Vigotszkij nyelvszemlélete alapján rekonstruálható.

IRODALOM

- AKHUTINA, Tatjana V. é. n. *Lev Vygotsky and Alexander Luria As Cognitive Psychologists: A Problem Of Inner Speech Yesterday and Today*. Lomonosov Moscow State University. <http://virtualcoglab.cs.msu.su/>
- ASSMANN, Jan 2004. *A kulturális emlékezet*. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Budapest: Atlantisz.
- BAHTYIN, Mihail Mihajlovics 1986. *A beszéd és a valóság*. Filozófiai és beszédelméleti írások. Budapest: Gondolat.
- BAHTYIN, Mihail Mihajlovics 2007. *A tett filozófiája*. A szó a regényben. Budapest: Gond-Cura Alapítvány.
- BARTLETT, F. C. 1985. *Az emlékezés*. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány. Budapest: Gondolat.
- BÉKÉS Vera 1994. A „hiányzó paradigma” tudományfejlődés-modell néhány tulajdonságáról. *Magyar Filozófiai Szemle* 4, 495–501.
- BÉKÉS Vera 1997. *A hiányzó paradigma*. Debrecen: Latin Betűk Kiadó.
- BRUNER, Jerome. 2005. *Valóságos elmék, lehetséges világok*. Budapest: Új Mandátum.
- BURKE, Peter. 2002. A nyelv társadalomtörténete. *Aetas* 4, 108–131.
- CANGUILHEM, Georges 2000. Az agy és a gondolkodás. *Vulgo* 1–2.
- CHANGEUX, Jean-Pierre – RICOEUR, Paul 2001. *A természet és a szabályok*. Budapest: Osiris.
- COLE, Michael 2005. *Kulturális pszichológia*. Egy letűnt, majd újraéledő tudományág. Budapest: Gondolat.
- CSIBRA Gergely – GERGELY György (szerk.) 2007. *Ember és kultúra*. A kulturális tudás eredete és átadásának mechanizmusai. Budapest: Akadémiai.
- DANIELS, H. – COLE, M. – WERTSCH, J.V. (eds) 2007. *The Cambridge Companion to Vygotsky*. (<http://www.cambridge.org/uk/catalogue/catalogue.asp?isbn=9780521537872>)
- GERGEN, Kenneth J. 1998. Bevezetés a történeti szociálpszichológiába. In Hunyady György (szerk.): *Történeti és politikai pszichológia*. Budapest: Osiris
- GOLEMAN, Daniel 2007. *Társas intelligencia*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.
- GOODY, Jack 1998. Nyelv és írás. In Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.): *Szöveliség és írásbeliség*. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig. Budapest: Áron.
- HUMBOLDT, Wilhelm von 1985. Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról. In *Válogatott írásai*. Budapest: Európa.
- HUNYADY György 1998. *Történeti bevezetés a szociálpszichológiába: a meghonosítás lépései*. Budapest: ELTE Eötvös.
- JOST, John T. 2003. *Őnalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Budapest: Osiris.
- KELEMEN János 2004. Nyelv, megismerés, gondolkodás. In *Nyelvfilozófiai tanulmányok*. Budapest: Áron.
- KELEMEN János 2000. *A nyelvfilozófia rövid története Platóntól Humboldtig*. Budapest: Áron.
- KOVÁCS Árpád 2002. Szölmélet és antropológia W. Humboldt nyelvszemléletében. In *Diskurzív poétika*. Veszprém: Veszprémi Egyetemi Kiadó.
- KOVÁCS Árpád 2002. *Poétika és nyelvelmélet*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- LACAPRA, D. 2003. A gondolkodástörténet újraértelmezése és a szövegolvasás. In Kisantal Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között*. Budapest: L'Harmattan – Atelier.
- LAKATOS Imre 1998. *Bizonyítások és cáfolatok*. Budapest: Typotex.
- LAKI János 2007. A tudomány mint nyelv és mint kultúra. *Magyar Tudomány* 2, 141–149.
- LURIJA, Alexandr R. 1974. A pszichológia mint történettudomány. In Váriné Szilágyi Ibolya (szerk.): *A pszichikum és a tevékenység a mai szovjet pszichológiában*. Budapest: Gondolat.
- LURIJA, Alexandr R. 1979. *Jazik i soznanyije*. Moskva: Izdatelstvo Moskovskoho Universyeta.

- LURIJA, Alexandr R. 1987. *Utam a lélekhez. Tudományos önéletrajz*. Budapest: Gondolat.
- McGUIRE, William J. 2001. *Makacs nézetek és a meggyőzés dinamikája*. Budapest: Osiris.
- NAGY István 1997. Hagyomány, amely „válaszoló megértésre” vár... *Helikon* 3.
- NEWMAN, F. – HOLZMAN, L. 1993. *Lev Vygotsky – revolutionary scientist*. London – New York: Routledge.
- NÉTCHINE-GRYNBERG, Gaby – NÉTCHINE, Serge 2001. Vigotszkij, Wallon és a „közös világok”. *Magyar Pszichológiai Szemle* 4, 623–638.
- NYÍRI Kristóf 2007. Idő és kommunikáció. *Világosság* 4, 33–39.
- PLÉH Csaba 1992. *Pszichológiatörténet*. Budapest: Gondolat.
- PLÉH Csaba 1997. Hozzájárulhatnak-e az empirikus pszichológiai kutatások a nyelv-gondolkodás viszony filozófiai problémájának megoldásához? *Magyar Filozófiai Szemle* 41, 439–540. http://minerva.elte.hu/mfsz/MFSZ_9734/PLEH12.pdf
- PLÉH Csaba 1999. Maurice Halbwachs kollektív memóriájára emlékezve. In Kónya – Király – Bodor – Pléh (szerk.): *Kollektív, társas, társadalmi*. Budapest: Akadémiai.
- PLÉH Csaba 2001. Új kommunikáció – új gondolkodás? *Iskolakultúra* 3. http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/kmfil/kutatas/pleh/pleh_ujkomm.htm
- POLÁNYI Mihály 1994. *Személyes tudás* I. Úton egy posztkritikai filozófiához. Budapest: Atlantisz.
- RICOEUR, Paul 1970/1999. Mi a szöveg? Ford.: Jeney Éva. In uő: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Osiris.
- RICOEUR, Paul 2001. A szöveg mint modell: a hermeneutikai megértés. *Lettre* 42, 69–72.
- TODOROV, Tzvetan. 2003. *Az emlékezet hasznáról és káráról*. Budapest: Napvilág.
- TOMASELLO, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris.
- S. HORVÁTH Géza 2003. A szókép és a nyelv képe: a kétszólamú szó képi természete Mihail Bahtyin regényelméletében. *Világosság* 11–12, 103–111.
- SOKOL, Rosemarie I. – STROUT, Sarah L. 2007. Understanding human psychology: The integration of social, evolutionary and cultural studies. *The Journal of Social, Evolutionary and Cultural Psychology* 1, 1–6.
- STERNBERG, Robert J. – BEN-ZEEV, Talia (szerk.) 1998. *A matematikai gondolkodás természete*. Budapest: Vince.
- SZÉCSI Gábor 2007. *Kommunikáció és gondolkodás*. Budapest: Áron.
- SZOKOLSKY Ágnes 2004. *Kutatómunka a pszichológiában*. Metodológia, módszerek, gyakorlat. Budapest: Osiris.
- VARINÉ Szilágyi Ibolya (szerk.) 1974. *A pszichikum és a tevékenység a mai szovjet pszichológiában*. Budapest: Gondolat.
- VIGOTSKIJ, Lev Szemjonovics 1967. *Gondolkodás és beszéd*. Budapest: Akadémiai.
- VIGOTSKIJ, Lev Szemjonovics 1971. *A magasabb pszichikus funkciók fejlődése*. Budapest: Gondolat.
- VIGOTSKIJ, Lev Szemjonovics 2000. *Gondolkodás és beszéd*. Budapest: Trezor.
- WHITE, S. H. 2005. Előszó. In Michael Cole (szerk.): *Kulturális pszichológia*. Budapest: Gondolat.